

Hududlarda klasterlarning sinergetik ta'siri asosida tadbirkorlikni rivojlantirish

Qurbonov, Alisher Boboqulovich

Развитие предпринимательства на основе синергического влияния кластеров в регионах

Курбанов, Алишер Бобокулович

Development of entrepreneurship based on the synergic influence of clusters in the regions

Kurbanov, Alisher Bobokulovich

Received: February 14, 2024 Revised: February 17, 2024 Accepted: March 10, 2024 Published Online: April 01, 2024

Annotatsiya: Maqolada klasterlarning iqtisodiyot fanida vujudga kelish evolyusiyasi hamda olimlarning uslubiyondashuvlari tahlil etilgan. Bizning davrimizdagi klasterlar to'liqining ko'tarilishi asosan vertikal integratsiyalashgan kompaniyalarning parchalanish jarayonlari bilan bog'liqligi hamda buning sababi mahsulotlar murakkabligining keskin o'sishi ekanligi chuqur tahlil etilgan. Birinchi navbatda sanoat atrofida yakuniy mahsulotlarni yig'ishda ishlatiladigan oraliq mahsulotlar va butlovchi qismlarning soni va assortimenti ko'p marta oshishi natijasida barcha korxonalarining konsentratsiyasi bitta tom ostidagi ishlab chiqarish maydonchalari haqiqiy tanlov emasligi asoslandi. Klaster iqtisodiyoti ijodkorlik muhitini yaratish va innovatsion faoliyat shakllanishini ta'minlash imkonini beradi. Jahon tajribasida klasterlarni shakllantirishda ikkita asosiy yondashuv mavjud. Birinchisi, 80-90-yillarda taklif qilingan klassik liberal yoki anglo-sakson yondashuvi M.Porterning o'zini o'zi tashkil etishiga asoslangan "Erkin bozor" mexanizmlari doirasida sodir bo'lishi. Ikkinchisi - "Qutblar" deb nomlangan zamonaviy Yevropa yondashuvi raqobatbardosh biznes hamda markaziy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasidagi hamkorlikka asoslanishi tahlil etilgan. Shuningdek, klasterlarning sinergetik samarasi, trigger samarasini respublikamiz tadbirkorlik subektlarida qo'llash yo'nalishlari ko'rsatilgan. Klasterlarning hozirgi holati tahlil yetilib, xulosa va takliflar keltirilgan.

Kalit so'zlar: klaster, sanoat klasterlari, mahalliy sanoat, tadbirkorlik, sinergetik samara, trigger samarasi, klasterlarning "Erkin bozor" va "qutblar" nazariyasi.

Аннотация. В статье анализируется эволюция кластеров в экономике и методологические подходы ученых. Глубоко проанализировано, что подъём волны кластеров в наше время связан главным образом с процессами фрагментации вертикально интегрированных компаний и причиной этого является резкое увеличение сложности продукции. Прежде всего, в результате многократного увеличения количества и номенклатуры промежуточных продуктов и комплектующих, используемых при сборке конечной продукции по отрасли, было обосновано, что концентрация всех предприятий под одной крышей не является реальным вариантом. Кластерная экономика позволяет создать среду творчества и обеспечить формирование инновационной деятельности. В мировом опыте существует два основных подхода к формированию кластеров. Во-первых, классический либеральный или англосаксонский подход, предложенный в 80-е и 90-е годы, осуществляется в рамках механизмов «свободного рынка», основанных на самоорганизации М.Портера. Второе – это анализ современного европейского подхода под названием «Поляки», основанного на конкурентном бизнесе и сотрудничестве центральной и местной

власти, а также показаны направления применения синергетического эффекта кластеров и триггерного эффекта в хозяйствующих субъектах нашей республики. Проанализировано современное состояние кластеров, представлены выводы и предложения.

Ключевые слова: кластер, промышленные кластеры, местная промышленность, предпринимательство, синергетический эффект, триггерный эффект, «Свободный рынок» кластеров и «полярная» теория.

Annotation. The article analyzes the evolution of clusters in the economy and the methodological approaches of scientists. It is deeply analyzed that the rise of the wave of clusters in our time is mainly associated with the processes of fragmentation of vertically integrated companies and the reason for this is the sharp increase in product complexity. First of all, as a result of the multiple increase in the number and range of intermediate products and components used in the assembly of final products in the industry, it was justified that the concentration of all enterprises under one roof is not a realistic option. The cluster economy makes it possible to create an environment of creativity and ensure the formation of innovative activities. In world experience, there are two main approaches to the formation of clusters. Firstly, the classical liberal or Anglo-Saxon approach, proposed in the 80s and 90s, is carried out within the framework of “free market” mechanisms based on the self-organization of M.Porter. The second is an analysis of the modern European approach called “Poles”, based on competitive business and cooperation between central and local authorities, and also shows the directions for applying the synergistic effect of clusters and the trigger effect in economic entities of our republic. The current state of clusters is analyzed, conclusions and proposals are presented.

Key words: cluster, industry clusters, local industry, entrepreneurship, synergistic effect, trigger effect, “Free market” of clusters and “polar” theory.

KIRISH

O'zbekistonda sanoatni innovatsion rivojlantirishning yangi yo'nalishi, raqobatda ustunlikni ta'minlash strategiyasi sifatida klasterlarni joriy qilish amaliyotiga e'tibor chuqurlashmoqda. Klasterlar ishlab chiqarish, sanoat va xizmat ko'rsatishni bir tarmoqqa to'plash, qo'shilgan qiymat zanjirini hosil qilishning samarali yo'nalishi sifatida raqobatbardosh mulkchilik shakllarining paydo bo'lishiga zamin yaratdi. Qisqa muddat mobaynida klaster usulida faoliyat yuritish o'zining ijobiy tomonlarini ko'rsatdi. Jumladan respublikamizda to'qimachilik sanoatida resurslarni tejaydigan texnika va texnologiyalarni joriy etildi. Yangi va zamonaviy korxonalar barpo etildi, yangi ish o'rinlari yaratildi, yuqori qo'shilgan qiymatga ega tayyor mahsulot ishlab chiqarish rivojlandi. Shu bois shakllanayotgan va rivojlanayotgan klasterlar faoliyatini barqarorlashtirish, mavjud muammolarni bartaraf etish dolzarb vazifalar sifatida qaralmoqda.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Klaster ma'lum bir hududda o'zaro bog'langan korxonalarning iqtisodiy aglomeratsiyasi obyekt

sifatida hunarmandchilik ishlab chiqarish davridan beri ma'lum. Uning fanda samarali usul sifatida talqin etilishi birinchilardan bo'lib, atoqli iqtisodchi olim A.Marshallning asarlarida paydo bo'ldi. Marshall [1] ularni “Mahalliy sanoat” deb atadi. Keyinchalik “Sanoat hududlari” nomi keng tarqaldi. Hozirda eng mashhur atama “klaster” esa ancha keyin paydo bo'ldi. Klaster alohida iqtisodiy tizim sifatida qaralishi mumkin [2]. Bu esa ham davlat sanoat siyosatining rivojlanishiga, ham butun iqtisodiyotga sezilarli ta'sir ko'rsatadi [3].

Bizning davrimizdagi klasterlar to'lqinining ko'tarilishi asosan vertikal integratsiyalashgan kompaniyalarning parchalanish jarayonlari bilan bog'liq. Buning sababi mahsulotlarning murakkabligining keskin o'sishi edi - birinchi navbatda mashinasozlikda. Yakuniy mahsulotlarni yig'ishda ishlatiladigan oraliq mahsulotlar va butlovchi qismlarning soni va assortimenti ko'p marta oshdi. Bunday sharoitlarda barcha korxonalarning konsentratsiyasi bitta tom ostidagi ishlab chiqarish maydonchalari haqiqiy tanlov bo'lishni to'xtatdi. Muqobil variant - mustaqil ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi o'zaro manfaatli hamkorlik, ya'ni klasterlar vujudga kela boshladi. Klaster yondashuvining asoschisi sifatida M.Porter klasterini “Geografik jihatdan qo'shni bo'lgan bir-biriga bog'langan kompaniyalar va ular bilan bog'liq

bo'lgan kompaniyalar guruhi" deb ta'riflaydi [4]. Bunday yondashuvlar tarmoqlararo va tarmoq ichida sinergetik ta'sirni ifodalaydi.

Sinergiya samarasi ichki va tashqi qarshiliklarni, yutuqlar yig'indisini birlashtirganda paydo bo'ladi. Jamoa harakatini natijasini yerishish uchun kompaniyalar tuzilmalarini tashkil etishda "Sinergiya" atamasi A.A.Bogdanov [5], I.Ansoff tomonidan qo'llanilgan [6]. Sinergiya deganda ikki yoki undan ortiq korxonalarining bir xil yo'nalishda birlashishi natijasida yuzaga keladigan strategik afzalliklar tushuniladi [7]. Klasterlashning sinergetik ta'siri tufayli quyidagi imkoniyatlar vujudga keladi:

- raqobatdan oldingi imkoniyatlar;
- innovatsiyalarning tarqalishi;
- vertikal integratsiya;
- texnologik transfer, hayotiy sikl uzaytirilishi, gorizontal differentsiatsiya.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

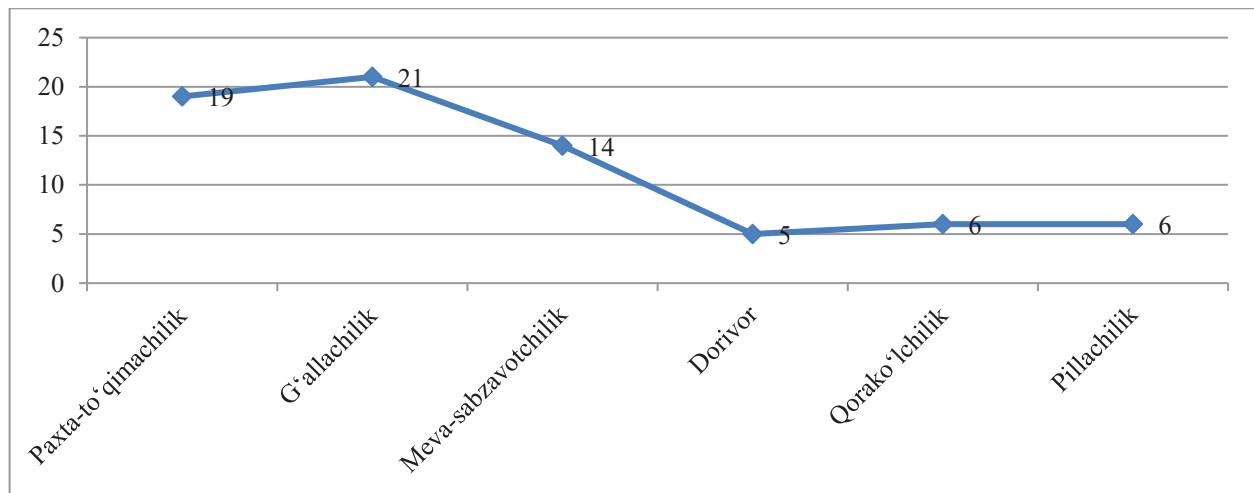
Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda sanoat klasterlarining nazariy-uslubiy asoslari, klasterlar va unga birlashgan tadbirkorlik subyektlarining mahsulotlar bozori taraqqiyotidagi roli, unga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganish kabi yo'nalishlarda ilmiy tadqiqot ishini olib borgan bir qator olimlarning ishlari nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida ilmiy tadqiqotlarning dialektika nazariyasiga tayangan holda analiz va sintez, statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

ASOSIY TAHLIL VA NATIJALAR

Klasterlar tadbirkorlarning imkoniyatlarini birlashtirgan yagona tizim sifatida shakllandi. Shu bilan birga bir-biriga bog'liq turli xil faoliyat yurituvchi tadbirkorlarning o'rtacha xarajatlarini qisqartirdi. Tarmoqda mavjud bo'lmagan faoliyat turlarining hosil bo'lishiga imkon yaratdi. Bu esa bir yo'nalishdagi ishlab chiqarish boshqa faoliyat turlariga sinergetik ta'sir ko'rsatadi. Sinergetik ta'sir mahalliy harakatlar oddiy individual harakatlar yig'indisidan iborat bo'ladi. Shu munosabat bilan integral tuzilmaning salohiyati individual tuzilma a'zolari potentsiallaridan yuqori bo'ladi. Hamkorlik va samarali foydalanish natijasida

uzoq muddatli istiqbolda barcha manfaatdor sheriklarning imkoniyatlari sinergetik effektga olib keladi. U yoki bu klasterni yaratish g'oyasi hududni batafsil o'rganish va tizimli yondashuvni talab qiladi. Kompaniyalar uchun unga kirish faqat bir-birining yonida joylashganligi emas, balki foydali bo'lishi lozim. Klasterlarni yaratishda ishlab chiqaruvchilarning manfaatlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lmazligi kerakligini tushunish muhimligi infratuzilmani rivojlantirish imkoniyatini yaratadi [8]. Klaster iqtisodiyoti ijodkorlik muhitini yaratish va innovatsion faoliyatni shakllantirishni ta'minlash imkonini beradi. Jahon tajribasida klasterlarni shakllantirishda ikkita asosiy yondashuv mavjud. Birinchisi, 80-90-yillarda taklif qilingan klassik liberal yoki anglo-sakson yondashuvidir. M.Porter aytganidek, xo'jalik subyektlarining o'zini-o'zi tashkil etishiga asoslangan "Erkin bozor" mexanizmlari doirasida sodir bo'ladi. Ikkinchisi - "Qutblar" deb nomlangan zamonaviy Yevropa yondashuvi raqobatbardosh biznes hamda markaziy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasidagi hamkorlikka asoslangan.

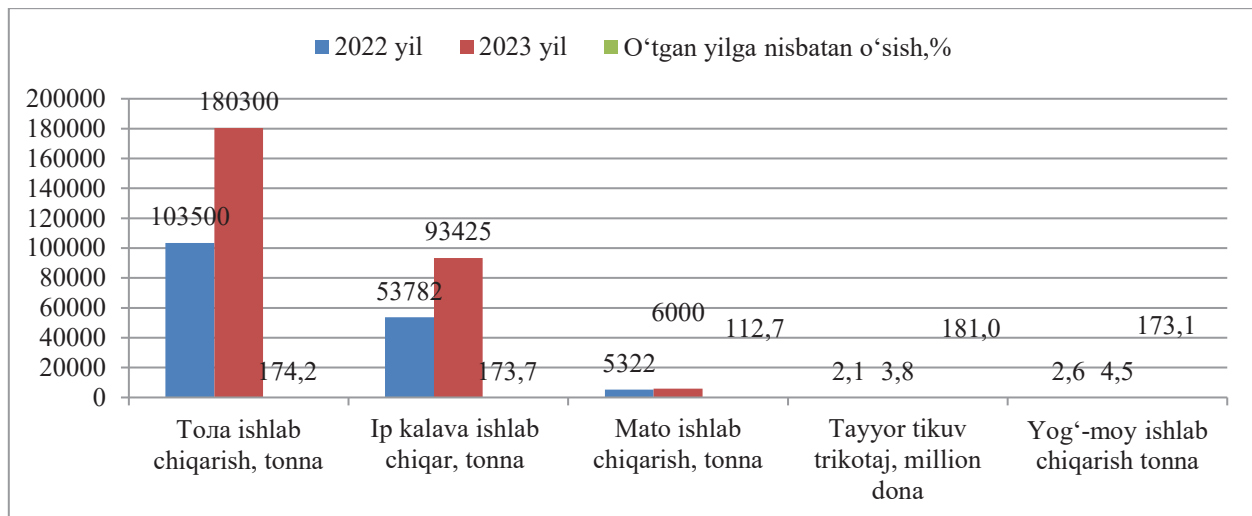
O'zbekiston Respublikasida klasterlarning vujudga kelishi davlat tomonidan agrar tarmoqda sanoat integratsiyasini qo'llab - quvvatlash orqali sodir bo'lmoqda. Bu esa xorijiy va mahalliy investorlarning erkin faoliyat ko'rsatishi uchun meyoriy - huquqiy hujjatlar asosida ta'minlandi. Agrar sohada qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashning ortda qolishi davlat aralashuvini taqozo qildi. Jumladan, agrar tarmoqda paxta - to'qimachilik, g'allachilik, meva - savzavotchilik, farmasevtika, qorako'lchilik, pillachilik klasterlari tashkil etildi.

1-rasm. Qashqadaryo viloyatida klasterlar soni, birlik.

Qashqadaryo viloyatida 2023 yilda 180300 tonna tola ishlab chiqarilgan bo'lib, 2022 yilga nisbatan 74,2 foizga o'sgan. Ip – kalava ishlab chiqarish 73,2 foizga, tayyor tikuv - trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarish 81,0 foizga ortgan, yog'-moy ishlab chiqarish 73,1 foizga ortgan. Ammo mato ishlab chiqarish, tayyor tikuv - trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarish darajasi

oshgan bilan, ishlab chiqarish hajmi kam (2-rasm). Shunday bo'lsa-da, ushbu ishlab chiqarish sohalari oldingi yillarda mavjud bo'lmagan. Klasterlarning sinergetik ta'sirida ushbu ishlab chiqarish yo'nalishlari sekin bo'lsa-da rivojlanmoqda.

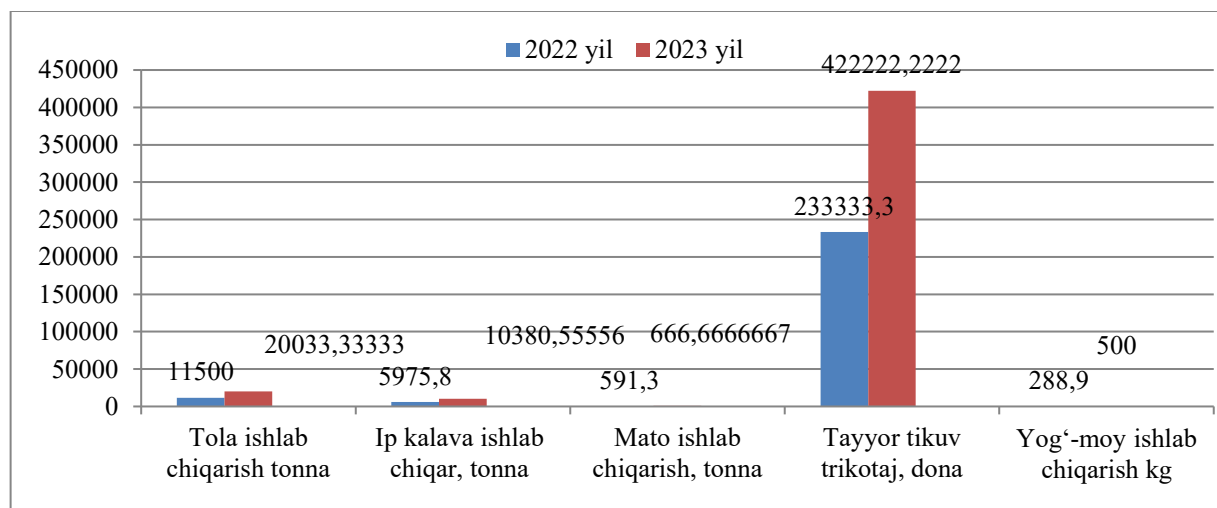

2-rasm. Qashqadaryo viloyatida klasterlar mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasi

Qashqadaryo viloyatida paxta – to'qimachilik klasterlarining soni 19 tani tashkil qilgan bo'lib, shundan, faqat 9 tasi ip-kalava, mato, tayyor tikuv-trikotaj mahsulotlari ishlab chiqaradi. Bu O'zbekiston iqtisodiyotiga klasterlarning kirib kelishining dastlabki ko'rinishlari xolos. 2017 yildan buyon agrar sohada klasterlarni rivojlantirishning huquqiy asoslari yaratilgan. Ammo xorijiy va mahalliy investorlarning bu yo'nalishga kirib kelish sekin kechdi. 2021-2022

yillardan boshlab klasterlar qayta ishlash sohasini o'z o'rniga qo'yishni boshladi.

3-rasmda har bir klasterga to'g'ri keladigan agrosanoat mahsulotlari keltirilgan bo'lib, ip-kalava , yog'-moy ishlab chiqarishdagi ko'rsatkichlar juda pastligi ko'rinib turibdi.

3-rasm. Har bir klasterga toʻgʻri keladigan agrosanoat mahsulotlari

Oʻzbekiston Respublikasida klaster iqtisodiyotiga tegishli boʻlgan uyushgan kompleks disassimilyatsiyadan koʻra assimilyatsiya (ichkarida toʻplanish)ning ustunligi bilan tavsiflanadi, yaʼni faoliyatni toʻplash, bu uning uchun noqulay sharoitlarda ayniqsa muhimdir. Disassimilyatsiyaning ustunligi faoliyatning yoʻqolishiga va shunga mos ravishda tizimning tashqi taʼsiriga qarshilikning pasayishiga olib keladi. Klaster iqtisodiyoti konjugatsiya hodisasini oʻzida aks ettiradi. Konjugatsiya, ingression va disgression kabi tushunchalarni oʻz ichiga oladi. Konjugatsiya jarayoni yelementlarning bir xillik, oʻxshashlik, harakatning bir yoʻnalishliligi, bir-birini toʻldiruvchiligi va boshqalar tamoyillariga muvofiq bogʻlanishi, shuningdek, ularning kombinatsiyasi natijasida “Zanjirli aloqa”ni tashkil yetishi bilan taʼminlanadi. Bu esa klaster iqtisodiyotiga toʻliq mos keladi. Elementlar birikmasining paydo boʻlishi va oʻzgarishi, xilma-xillikni keltirib chiqaradi hamda tashkiliy shakllarni oʻzgartirib yangi tashkilot hosil qiladi [9].

Umuman olganda, klasterning paydo boʻlishi, kamdan-kam istisnolardan tashqari, kombinatsiya taʼsiri ostida oʻz-oʻzidan sodir boʻlishi lozim. Tadbirkorlik tashabbusini ayrim omillarning asosiysi deb hisoblash mumkin. Bu esa klasterlarning shakllanishi uchun asos hisoblanadi [10]. Bir yoki koʻplab xoʻjalik yurituvchi subyektlar tomonidan birgalikda foydalanish imkoniyati yoki zaruriyati bir nechta birlashtiruvchi omillariga bogʻliq. Masalan: asosiy texnologiya, mahsulotlar marketingi ilgari surish kanallari, kadrlar

tayyorlash tizimi, yagona mahsulot sohasiga oid nou-xau yaratish tizimi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Klaster bir tomondan, trigger effektiga koʻra tezda yangilash imkonini beradi. Ikkinchi tomondan, bu jarayonda xaridorlar bozordan oldingi uzluksiz rivojlanishini eslashga majbur qiladi. Boshqa tomondan, klasterning barqarorligi tashqi va ichki salbiy buzilishlarga qarshi turish, mutanosib va barqaror holatni saqlash qobiliyati bilan belgilanadi. Aynan klaster iqtisodiyoti sizga biznes konsepsiyasini yangidan qurish, odatiy modellarni oʻzgartirish, oʻzingizni boshqacha joylashtirish va raqobatbardoshlikning yangi joylarini topish imkonini beradi. Klaster ichidagi raqobat tizimni optimallashtirishga va maʼlumotlar almashinuviga, mutaxassislar, texnologiyalar tizimni rivojlantirishga, moliyaviy resurslarni oʻtkazish imkonini beradi. Klasterni rivojlantirish uchun eng zarur boʻlgan tarmoqlarga, zamonaviy iqtisodiyot global iqtisodiyot bilan tavsiflanadigan raqobat, oʻzgarishlar, axborot va kommunikatsiyalarning yanada tezroq oqimi oʻsib bormoqda. Bu esa biznesning murakkabligi va keng tarqalgan globallashuvni taqdim etadi. Oʻzgarishlar tezligi shunchalik yuqori boʻladiki, biz uning mohiyatida innovatsion biznesning yangi davri tugʻilishi haqida gapirishimiz mumkin. Bu yangi iqtisodiy va biznes muhitida zamonaviy texnologik yutuqlar bilan tavsiflanadi. Bozorlarda tez oʻzgaruvchan oʻyin

qoidalari va moslashgan yangi xaridorning shakllanishi ham katta tezlikda o'zgaradi. Shunga ko'ra, ishlab chiqaruvchi talab muammolariga ham, atrofdagi bozor muhitidagi o'zgarishlarga ham moslashishadi.

Klasterni shakllantirish uchun quyidagi vositalar to'plamidan foydalanish lozim:

- tashkiliy va kommunikativ, jalb qiluvchi klasterni rivojlantirish va amalga oshirish mumkin bo'lgan kommunikativ muhitni rivojlantirish;

- yaratishni nazarda tutuvchi investitsiyalar jalb qilish, muhandislik yoki klasterni shakllantirish uchun zarur bo'lgan boshqa infratuzilmani shakllantirish;

- tashkiliy va huquqiy, meyoriy-huquqiy bazani ishlab chiqish va qo'llab-quvvatlash. Bu xodimlar, axborot, marketing va boshqa dasturlarni o'z ichiga oladi.

Har qanday klaster ma'lum bosqichlar ketma-ketligidan o'tadi. Ular barcha klasterlar uchun bir xil bo'lmasligi mumkin. Ularning rivojlanish sur'ati har xil bo'lishi mumkin. Biroq, klasterlarning rivojlanishida ba'zi xarakterli jihatlarni aniqlashga imkon beradigan ichki mantiq mavjud. Eng ko'p ishlatiladigan klaster bosqichlari quyidagilar bo'lishi lozim:

- strukturaviy - bosqichli, klaster strukturasi rivojlanishini dinamikada qayd etish, uning asosiy vazifasi klaster tuzilmasida uning rivojlanishi uchun paydo bo'lishi kerak bo'lgan yangi elementlarni aniqlashdan iborat;

- asosiy ishlab chiqarish va texnologik bosqichlarni belgilovchi ishlab chiqarish va texnologik ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlovchi klasterdagi jarayonlar va asosiy infratuzilma;

- muammoli, potensial klaster tuzilmasi va mavjud vaziyat o'rtasidagi tafovutlarni qayd etish yoki potensial klaster rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan tashqi muammolar.

Muallif haqida / Сведения об авторе / Author details

1. **Qurbonov, Alisher Boboqulovich** – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti "Innovatsion iqtisodiyot kafedrası" professori v.b., i.f.n. / **Курбанов, Алишер Бобокулович** - Каршинский инженерно-экономический институт Исполняющий обязанности профессора кафедры «Инновационная экономика», к.э.н. / **Kurbanov, Alisher Bobokulovich** - Karshi Engineering and Economic Institute Acting Professor of the Department of Innovative Economics, Ph.D.

qurbonov7721@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-3208-5657>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Маршалл, А. Основы экономики / А. Маршалл. - М.: Издательство "Прогресс", 1993. - Т.3. - 351 с.
- [2] Бабкин А.В., Шамина Л.К. Анализ использования методических подходов в управлении экономическими системами // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Серия «Экономика». - 2008. № 1 (53). - стр. 18-22.
- [3] Бабкин А.В., Бахмутская А.В., Кудрявцева Т.И. Разработка эффективного механизма региональной промышленной политики // Экономический рост России. - 2013. - № 4 (61). - С. 204-2012
- [4] Портер, М. Конкуренция. Пер. с англ. // - М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. - 608 с.
- [5] Богданов, А.А. Тектология - всеобщая организационная наука. [Текст] - Т. I, II. - М.: Экономика, 1989.
- [6] Ансофф, И. Новая корпоративная стратегия [Текст] / И.Ансофф. - СПб.: Изд-во «Питер», 1999. - 416 с.
- [7] Синергетический подход в управлении [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.viktorova-ts.ru>
- [8] Савельева, Е. А. Создание промышленных кластеров и повышение конкурентоспособности Самарского региона /Е.А.Савельева // Вестник Самарского государственного аэрокосмического университета. - 2009. -№3 - С. 178-192.
- [9] Boboqulovich Q. A. THE ROLE OF ENTREPRENEURSHIP IN ADVANCED TRAINING OF SPECIALISTS IN THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX //Gospodarka i Innowacje. - 2023. - S. 137-144.
- [10] Sayyora G., Nasimovna N., Tokhirovna A. Prospects of Innovative Development of the Agricultural Sector. - 2023.